

**ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Долинська Л.В., Стахова О.О. Ціннісні орієнтації як психологічний механізм розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів. Статтю присвячено проблемі професійного становлення майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, основою якого є розвиток їх професійної самосвідомості. У межах публікації висвітлено залежність функціонування професійно-педагогічної Я-підструктури студентської молоді від низки психологічних феноменів (особистісних і професійних) як механізмів розвитку даного утворення, зокрема ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців. Розкрито концептуальні погляди вітчизняних дослідників про вплив життєво-професійних орієнтирів юнаків на розвиток їх професійного “Я”. Виявлено особливості ієрархічної структури ціннісних орієнтацій студентів-майбутніх учителів початкових класів, визначено її динаміку. Емпірично досліджено взаємозв'язок змістовних складових ціннісної сфери майбутніх педагогів із рівнями розвитку їх професійної самосвідомості. Доведено домінування в студентів із високим рівнем професійно-педагогічної Я-підструктури професійних ціннісних орієнтацій, що вказують на професійно-педагогічну спрямованість їх особистості; переважання в юнаків із середнім рівнем досліджуваного феномена двох груп цінностей – професійних і статусних, що свідчить про бажання майбутніх представників педагогічної спільноти не лише оволодіти професією, але й завдяки самоствердженню в професійному середовищі зробити гарну кар'єру та зайняти достойне місце в суспільстві; превалювання в досліджуваних із низьким рівнем професійно-педагогічної самосвідомості матеріальних ціннісних орієнтацій, пов'язаних із високим заробітком, матеріальним достатком і створенням в першу чергу побутового комфорту.

Ключові слова: професійна самосвідомість, психологічні механізми розвитку професійно-педагогічної самосвідомості, ціннісні орієнтації.

Долинская Л.В., Стахова О.А. Ценностные ориентации как психологический механизм развития профессионального самосознания будущего учителя начальных классов. Статья посвящена проблеме профессионального становления будущих педагогов начального звена школьного образования, основой которого является развитие их профессионального самосознания. В рамках публикации раскрыта зависимость функционирования профессионально-педагогической Я-подструктуры студенческой молодежи от ряда психологических феноменов (личностных и профессиональных) как механизмов развития данного образования, в частности ценностных ориентаций будущих специалистов. Представлены концептуальные взгляды отечественных ученых о влиянии жизненно-профессиональных ориентиров юношей на развитие их профессионального “Я”. Выявлены особенности иерархической структуры ценностных ориентаций студентов-будущих учителей начальных классов, определена ее динамика. Эмпирически исследована взаимосвязь содержательных составляющих ценностной сферы будущих педагогов с уровнями развития их профессионального самосознания. Доказано доминирование у студентов с высоким уровнем профессионально-педагогической Я-подструктуры профессиональных ценностных ориентаций, указывающих на профессионально-педагогическую направленность их личности; преобладание у юношей со средним уровнем исследуемого феномена двух групп ценностей – профессиональных и статусных, что свидетельствует о желании будущих представителей педагогического сообщества не только овладеть профессией, но и благодаря самоутверждению в профессиональной среде сделать хорошую карьеру и занять достойное место в обществе; превалирование в исследуемых с низким уровнем

професійно-педагогічного самосознання матеріальних ціннісних орієнтацій, зв'язаних з високим зарплатою, матеріальним достатком і створенням в першу чергу побутового комфорту.

Ключевые слова: професійне самосознання, психологічні механізми розвитку професійно-педагогічного самосознання, ціннісні орієнтації.

Dolinska L.V., Stakhova O.O. Valuable orientations as the psychological mechanism of professional consciousness development of a future elementary school teacher.

The article is devoted to the problem of professional development of future elementary school teachers, which is based on the development of their professional identity. The paper reveals the dependence of functioning professional-pedagogical self-substructure of students on a number of psychological phenomena (personal and professional) as the mechanisms for the development of education, and in particular of valuable orientations of the future experts. Conceptual views of Ukrainian scientists on the impact of life-professional orientation of young men to develop their professional "I" are presented. The features of the hierarchical structure of value orientations of students, future elementary school teachers and their dynamics are highlighted. Empirically we investigated the correlation between meaningful constituents of the valuable sphere of future teachers and levels of development of their professional identity. The domination of professional value orientations in students with a high level of professional and pedagogical self-substructure are scientifically proved, pointing to a professionally-pedagogical orientation of their personality; the prevalence among young men with an average level of the phenomenon under study of two groups of values – professional and status, that indicates the desire of the future representatives of the education community not only to master a profession, but also thanks to self-affirmation in the professional environment to make a good career and take their decent place in the society; predominance in young men under research with low level of professional and pedagogical identity of material value orientations, associated with high earnings, material prosperity and the creation of home comfort primarily.

Keywords: professional identity, psychological mechanisms of development of professional pedagogical identity, value orientations.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення надзвичайно гостро висвітлюють потребу українського суспільства у висококваліфікованих педагогічних кадрах, здатних до постійного свідомого самовдосконалення, саморозвитку та досягнення належного рівня професійної майстерності. Відтак реалізація даної потреби пред'являє підвищені вимоги до підготовки, розширення професійної компетентності майбутніх учителів, зокрема початкових класів, яким належить винятково важлива роль у формуванні особистості дитини. І, як доводять результати досліджень представників психологічної науки, провідним змістовним елементом, основою професійного становлення майбутніх фахівців є розвиток їх професійної самосвідомості, без належного рівня якої унеможлиблюється усвідомлення себе особистістю в професійній діяльності.

Аналіз наукових досліджень. У психолого-педагогічній літературі висвітлені різноманітні підходи до формування професійної Я-підструктури майбутніх представників педагогічної спільноти.

Так, І.В. Вачков [3], А.В. Мартинова [12], Л.М. Мітіна [13], Л.В. Римар [16] й ін. вбачають розвиток професійно-педагогічної самосвідомості студентської молоді в підвищенні показників її структурних складових – когнітивної, афективної та поведінкової. Натомість ряд інших дослідників пов'язує даний процес із виокремленням, розкриттям й активізацією внутрішніх рушіїв, психологічних механізмів професійного "Я" майбутніх учителів, насамперед особистісних – рефлексії (О.А. Бессонова [2], Т.М. Яблонська [19] та ін.), ідентифікації (Т.С. Березіна [1], О.В. Кочкурова [9], Т.В. Міщенко [14] й ін.), цілепокладання (Н.І. Гусякова [5] та ін.), особистісної зрілості (Л.В. Потапчук [15], О.В. Темрук [18] й ін.).

У свою чергу, Л.О. Григорович [4], М.І. Дьяченко [6], В.Г. Калашников [7], Л.О. Кандибович [6], П.В. Лебедчук [10], Н.П. Максимчук [11], В.П. Саврасов [17] та ін., поглиблюючи концептуальні положення про феномен професійно-педагогічної самосвідомості, вказали на залежність її функціонування від низки професійних механізмів, передусім професійної спрямованості вчителя, основу якої складають його ціннісні орієнтації. Останні, на думку науковців, визначають характер усвідомлення майбутніми фахівцями цілей своєї професійної діяльності й засобів, необхідних для їх конструктивного досягнення, та обумовлюють зміст їх професійної підготовки у ВНЗ.

Відтак із метою більш глибокого вивчення впливу життєво-професійних орієнтирів юнаків на розвиток їх професійного “Я” нами було використано методику дослідження пріоритетних для майбутніх учителів ціннісних орієнтацій Н.П. Максимчук [11], що є модифікованим варіантом методики визначення ціннісних орієнтацій М. Рокіча.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Зважаючи на первинні дані, отримані в результаті дослідження ієрархічної структури ціннісних орієнтацій студентів-майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, слід відмітити, що вона представлена, згідно класифікації Н.П. Максимчук [11], усіма їх групами.

Утім, попри широкий набір цінностей, переважна більшість досліджуваних зосередилася на професійному аспекті власної життєдіяльності і пов'язаних із ним орієнтирах, які складають 28,8% від загальної кількості обраних цінностей. Так, серед названих ціннісних орієнтацій студентами було виокремлено в першу чергу такі феномени, як “цікаву роботу” (5,2%), “любов” (4,9%), “виховання дітей” (4,2%), “вміння їх розуміти” (2,5%), “допомогу дітям, батькам, чуйність” (2,3%), “навчання у вищому педагогічному навчальному закладі” (2,2%), “володіння методикою викладання” (2,2%), “спілкування з колегами, учнями, батьками учнів” (2,1%), котрі відображають природне бажання, прагнення юнаків здобути освіту, оволодіти професією, зокрема вчительською, що ґрунтується на любові, повазі педагога до своїх вихованців, здатності їх розуміти.

Водночас до професійних цінностей, які, на противагу вищезазначеним, отримали незначну кількість виборів, варто віднести “пізнання” (1,2%), “творчість” (0,8%), “хорошу атмосферу на роботі” (0,4%), “пошук нових методів і засобів професійного зростання” (0,3%), “вдячність батьків за учнів” (0,3%), “спілкування з однодумцями” (0,2%), що свідчить про низький рівень активності майбутніх фахівців у процесі розширення власної освіченості, вихованості, загальної культури, недостатнє усвідомлення ними значення творчого підходу в професійній діяльності, недооцінювання молодими вчителями ролі взаєморозуміння в спілкуванні з учасниками педагогічної взаємодії, насамперед із колегами, що, без сумніву, є суттєвою перепорою на етапі особистісно-професійного зростання студентської молоді.

Наступною, другою за кількістю обраних цінностей, є група статусних орієнтирів (20,5%). Перебуваючи в тісному зв'язку з професійними, дані ціннісні орієнтації відображають наміри майбутніх фахівців за допомогою самоствердження в професійному середовищі зайняти активну позицію в суспільстві, отримати визнання й повагу оточуючих, що, виступаючи своєрідним гарантом безпеки та захищеності їх особистості, додасть юнакам упевненості в собі, сміливості бути самими собою, примножить їх почуття власної гідності. Не випадково, ієрархію цінностей цього блоку очолили такі ціннісні орієнтації, як “упевненість у собі” (3,7%), “суспільне визнання” (3,3%), “можливість бути самим собою, не кривити душею” (3,3%), “відчуття безпеки, захищеності” (3,2%), “почуття власної гідності” (3,2%), “активне діяльне життя” (3,0%).

Утім статусна цінність “самостійність як незалежність у судженнях й оцінках” (0,8%) посіла останнє місце в даній групі, що, на нашу думку, зумовлено однією зі специфічних ознак педагогічної діяльності, а саме – її чітко ієрархізованою структурою управління, котра передбачає постійне узгодження її суб'єктами (вчителями) своїх планів

і програм дій із колегами по роботі, передусім – із керівництвом (директором, його заступниками), що не завжди дозволяє представникам педагогічної спільноти висловити власну точку зору, висвітлити своє бачення певних питань, одноосібно прийняти рішення.

Водночас, розкриваючи особливості структурної організації ціннісної сфери майбутніх учителів початкових класів, необхідно зазначити, що ще однією, не менш важливою її складовою є особистісні ціннісні орієнтації (17,1%), серед яких студентська молодь визнала пріоритетними майже всі орієнтири цього блоку, зокрема “майбутнє сімейне життя” (6,5%), “наявність хороших і вірних друзів” (6,3%), “кохання, секс” (3,1%), що свідчить про сприймання юнацтвом власної життєвої перспективи як такої, котра пов’язана не лише з професійною діяльністю, але й із сімейним благополуччям, гарними стосунками з оточуючими людьми.

Натомість, зважаючи на результати дослідження, слід відмітити, що така особистісна цінність, як цінність “розваги” (1,2%) отримала найменшу кількість виборів серед ціннісних орієнтацій окресленої групи, насамперед серед випускників, що, на нашу думку, пояснюється тим, що студенти V курсу, усвідомлюючи складність реалізації найближчих життєвих планів, пов’язану перш за все з проблемою працевлаштування, фінансовою скрутою, більш серйозно, ніж студенти I та III курсів, ставляться до дійсності, приділяючи менше часу розвагам, дозвіллю, цікавому відпочинку.

Наступною, четвертою за кількістю обраних цінностей, є група загальнолюдських ціннісних орієнтацій (13,7%), яка представлена тільки двома цінностями – “здоров’ям” (9,0%) і “щасливим сімейним життям у батьківській родині” (4,7%). Однак, із огляду на первинні дані експериментальної роботи, варто зазначити, що саме перший орієнтир (“здоров’я”) привернув увагу майже кожного респондента (його обрали 174 зі 193 опитаних) й посів перше місце в складній ієрархії ціннісних орієнтацій майбутніх педагогів, ще раз переконуючи в тому, що належний фізичний і психічний стан людини є основою її життєвої активності, котра дозволяє особистості повноцінно реалізувати себе в суспільстві та досягти успіху в різних його сферах.

Водночас, звертаючись до другої цінності даного блоку – “щасливого сімейного життя в батьківській родині” (4,7%), необхідно підкреслити, що вона, як і попередня, також відрізняється досить високим рейтингом серед усіх ціннісних орієнтацій. За нашим припущенням, вибір майже половиною досліджуваних цієї цінності (їй віддав перевагу 91 респондент) зумовлений тим, що більшість майбутніх учителів, поки що не створивши власних сімей, залишаються членами батьківських родин, а тому, усвідомлюючи відповідальність за тих, хто їх народив, виростив й на даному етапі життя допомагає їм здобути освіту, піклуються про здоров’я, добробут своїх батьків, а також братів, сестер, дбають про сімейний затишок, злагоду між ними.

У подальшому, розкриваючи особливості розвитку в майбутніх фахівців наступної, п’ятої групи матеріальних ціннісних орієнтацій (7,7%), слід відмітити, що єдина змістовна складова цього блоку “матеріально забезпечене життя” (7,7%), знайшовши відображення у відповідях-виборах 148 опитаних, посіла друге місце в структурі ціннісних орієнтирів студентів-майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти. Утім дані показники, отримані нами в ході дослідження, співпадають і з результатами дисертаційних робіт інших науковців, зокрема Л.О. Котлової [8] та Н.П. Максимчук [11], які причиною підвищеної орієнтації студентської молоді на матеріальні цінності вважають складну соціально-економічну ситуацію в державі, нестабільність у суспільстві, зубожіння населення.

Наступною, шостою за кількістю обраних цінностей, є група ціннісних орієнтацій самовдосконалення (7,0%). Рівняючись на ідеал педагога, котрий поєднує в собі найкращі прояви зовнішньої й внутрішньої краси, студенти-майбутні вчителі 1 – 4-х класів віддали найбільшу кількість голосів (по 50) двом орієнтирам даного блоку – “гарному зовнішньому вигляду, охайності” (2,6%) та “життєвій мудрості” (2,6%), що, на нашу

думку, свідчить про спрямованість цілей самовдосконалення майбутніх фахівців не стільки на розвиток тих характеристик студентської молоді, які мають відповідати вимогам професійної діяльності, скільки на загальний розвиток їх особистості. У зв'язку з цим, цілком логічним є те, що такі цінності, як “реалізація та розвиток своїх здібностей” (1,5%) й “боротьба з труднощами” (0,3%), котрі, на нашу думку, є важелями ефективного виконання майбутніми педагогами своїх професійних обов'язків, посіли останні місця в окресленій групі ціннісних орієнтацій самовдосконалення.

І нарешті, сьома група – група альтруїстичних цінностей (5,2%) зайняла останню позицію в складній ієрархії ціннісних орієнтирів майбутніх фахівців, що вказує на недооцінювання ними в сучасних умовах суспільної кризи значення одвічних істин – бажання залишити про себе згадку на землі, любові до оточуючих, їх розуміння, братерства, справедливості, свободи. Відтак не випадково, що всі одиниці цього блоку, а саме – “бажання залишити своєю роботою слід на землі” (2,2%), “розуміння інших, любов до інших” (1,9%), “свобода як незалежність у вчинках та діях” (0,7%), “братерство, рівні можливості для всіх, справедливість” (0,4%), відрізняються досить низькими ранговими показниками в багатогранній структурі ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів.

Таким чином, узагальнюючи результати дослідження пріоритетних для майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти ціннісних орієнтацій, варто зазначити, що їх зміст, який є основою спрямованості студентської молоді, представлений усіма групами цінностей, провідне місце серед яких, із одного боку, належить професійним і статусним орієнтирам, що відображають прагнення юнацтва оволодіти обраною професією й зайняти достойне місце в суспільстві, а з іншого – традиційним цінностям, зокрема особистісним, загальнолюдським, матеріальним, котрі є фундаментом життєдіяльності особистості, вісью її взаємодії з довкіллям.

Натомість, виступаючи механізмами особистісного та професійного розвитку майбутніх фахівців, дані ціннісні орієнтації водночас самі носять характер, що постійно змінюється й розвивається, та набувають ознак складної динамічної системи (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка ціннісних орієнтацій
майбутніх учителів 1 – 4-х класів (n=193)**

Курс	Ціннісні орієнтації													
	Професійні		Статусні		Особистісні		Загально-людські		Матеріальні		Самовдосконалення		Альтруїстичні	
	Кількість досліджуван		Кількість досліджуван		Кількість досліджуван		Кількість досліджуван		Кількість досліджуван		Кількість досліджуван		Кількість досліджуван	
	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %	абс.	у %
I	233	35,3	128	19,4	85	12,9	90	13,6	35	5,3	41	6,2	48	7,3
III	163	26,7	132	21,6	106	17,5	85	13,9	50	8,2	45	7,4	29	4,7
V	160	24,2	135	20,5	138	20,9	90	13,6	63	9,6	50	7,6	24	3,6

Відтак, розкриваючи особливості розвитку ціннісної сфери студентів різних курсів, необхідно наголосити на тенденції поступового збільшення до кінця навчання в університеті числових показників статусних, особистісних, матеріальних цінностей, цінностей самовдосконалення, і як наслідок – зниження процентних величин професійних й альтруїстичних ціннісних орієнтацій. Така ситуація, на нашу думку, зумовлена тим, що

в процесі тривалої професійно-педагогічної підготовки в більшості студентів відбувається переосмислення багатьох життєвих орієнтирів, передусім – зміна їх минулих уявлень про значення освіти в житті людини. Так, як зазначає Н.П. Максимчук, “до моменту закінчення вузу всі проблеми, пов’язані з оволодінням спеціальністю, розглядаються під іншим ракурсом: сама професія вже не так цікавить (вона вже вибрана, нею більш чи менш задоволені, набутий певний запас знань і навичок), а на перший план виступають обставини, що мають прямий вплив на працевлаштування” [11, с. 63], досягнення успіху в побудові кар’єри, високого соціального статусу, самореалізації, самовираження особистості. Крім того, по мірі наближення до завершення навчання у ВНЗ, коли студентська молодь не тільки практично опанувала майбутнім фахом, але й психологічно готова нести відповідальність за себе та партнера, помітно зростає орієнтація на особистісні й матеріальні цінності, пов’язані насамперед зі створенням сім’ї та її матеріальним забезпеченням.

Водночас, досліджуючи ієрархію найбільш значущих для майбутніх учителів початкових класів цінностей, ми виявили залежність між рівнем розвитку професійної самосвідомості молодих педагогів і змістовними складовими їх ціннісної сфери.

Так, досліджувані з високим рівнем професійної Я-підструктури віддають перевагу професійним ціннісним орієнтаціям (41,4%), зокрема “цікавій роботі”, що ототожнюється з “любов’ю до дітей”, “їх вихованням”, “умінням їх розуміти”, “допомагати їм”, а також “пізнанню”, “творчості”, “володінню методикою викладання”, “пошуку нових методів і засобів професійного зростання”. Наявність цих цінностей, які, з одного боку, орієнтовані на дітей-учасників педагогічної взаємодії як на найвищу суспільну цінність, а з іншого – відображають прагнення самих студентів стати кваліфікованими фахівцями в освітній галузі, вказує на професійно-педагогічну спрямованість їх особистості, що ґрунтується на принципах гуманізму й високої духовності, моралі. До речі, підтвердженням цьому є і той факт, що лише студенти окресленого рівня відрізняються найвищими показниками в групах ціннісних орієнтацій альтруїзму (5,9%) та самовдосконалення (7,5%).

Ієрархію ж найбільш значущих ціннісних орієнтирів респондентів із середнім рівнем професійного “Я” очолюють дві групи цінностей – професійні (27,3%) й статусні (27,4%), що свідчить про бажання майбутніх представників педагогічної спільноти не лише оволодіти професією, але й завдяки самоствердженню в професійному середовищі зробити гарну кар’єру та зайняти достойне місце в суспільстві, отримавши загальне схвалення, “суспільне визнання”, повагу серед оточуючих.

І нарешті, в досліджуваних із низьким рівнем професійно-педагогічної самосвідомості превалюють матеріальні ціннісні орієнтації (20,4%), пов’язані з високим заробітком, матеріальним достатком і створенням в першу чергу побутового комфорту. Саме серед студентів зазначеної групи найменш поширена орієнтація на цікаву, творчу за своїм змістом роботу, що, на нашу думку, пояснюється тим, що для опитаних даного рівня найважливішим є забезпечення швидше умов для споживання, ніж для примноження.

Висновки. Таким чином, співставивши рівень професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів і зміст їх домінуючих ціннісних орієнтацій, ми дійшли до висновку, що між вказаними психологічними феноменами існує прямий зв’язок, що дозволяє розглядати ціннісні орієнтири, котрі лежать в основі професійно-педагогічної спрямованості студентської молоді, як важливий рушій, психологічний механізм розвитку її Я-підструктури, зокрема професійної.

Література

1. Березина Т.С. Становление профессиональной идентичности педагога / Т.С. Березина // Педагогическое образование и наука. – 2008. – № 7. – С. 24 – 27.

2. *Бессонова Е.А.* Рефлексия и ее развитие в процессе учебно-профессионального становления будущего учителя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Бессонова Елена Анатольевна. – Хабаровск, 2000. – 160 с.
3. *Вачков И.В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебн. пособ. / И.В. Вачков. – М.: Ось-89, 2008. – 256 с.
4. *Григорович Л.А.* Экспериментальное исследование профессионального самосознания педагогов дошкольных образовательных учреждений / Л.А. Григорович. – Изд-во МГПУ: Прометей, 2005. – 240 с.
5. *Гуслякова Н.И.* О психологических механизмах становления профессионального сознания будущего учителя / Н.И. Гуслякова // Мир психологии. – 2006. – № 1. – С. 152 – 161.
6. *Дьяченко М.И.* Психология высшей школы: учебн. пособ. для вузов / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
7. *Калашников В.Г.* Динамика взаимосвязи самосознания, профессиональной направленности и ценностных ориентаций студентов педагогического вуза (на материале факультета начальных классов): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Калашников Виталий Григорьевич. – М., 1998. – 225 с.
8. *Котлова Л.О.* Ціннісні орієнтації у професійній спрямованості студентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ird.npu.edu.ua/files/kotlova.pdf>.
9. *Кочкурова О.В.* Особливості динаміки розвитку професійної ідентичності студентів педвузу різних спеціальностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2010/Psikhologia_37/20.html.
10. *Лебедчук П.В.* Особенности формирования профессионального самосознания студентов педвуза: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / П.В. Лебедчук. – М., 1995. – 22 с.
11. *Максимчук Н.П.* Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Максимчук Наталія Петрівна. – К., 2000. – 221 с.
12. *Мартынова А.В.* Формирование самосознания будущего учителя начальной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Мартынова Алла Васильевна. – Новокузнецк, 2006. – 250 с.
13. *Митина Л.М.* Формирование профессионального самосознания учителя / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 58 – 64.
14. *Мищенко Т.В.* Становление профессиональной идентичности студентов педагогического вуза: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Т.В. Мищенко. – Ярославль, 2005. – 23 с.
15. *Потапчук Л.В.* Психологічні особливості становлення особистісної зрілості старшокласників: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Потапчук Людмила Володимирівна. – К., 2001. – 205 с.
16. *Римар Л.В.* Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Римар Людмила Володимирівна. – К., 1999. – 214 с.
17. *Саврасов В.П.* Особенности развития профессионального самосознания молодого учителя: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / В.П. Саврасов. – Л., 1986. – 21 с.
18. *Темрук О.В.* Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Темрук Олена Василівна. – К., 2006. – 288 с.

19. *Яблонська Т.М.* Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Яблонська Тетяна Миколаївна. – К., 2000. – 199 с.

Відомості про авторів:

Долинська Любов Василівна – кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. **Стахова Ольга Олександрівна** – асистент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.